

تبیین راهبردهای مفهومی و راهکارهای عملی مطلوب در معماری مسجد - مدرسه‌ها بر اساس روایات شیعه

حامد حیاتی^۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۰۵/۲۷ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۳/۰۲/۰۲
(DOI): 10.22034/shistu.2024.2009499.2378

چکیده

آموزه‌های شیعی منبعث از قرآن مجید و در کلام معصومان علیهم‌السلام راهبردهای مفهومی و عملی مشخصی را به صورت اصولی فرازمانی و فرامکانی ارائه داده که قابل بهره‌برداری است. یکی از فضا‌های معماری و شهری که از دیرباز منعکس‌کننده ایدئولوژی نظام‌های حاکم بوده، مسجد - مدرسه است. چون با بررسی پژوهش‌های انجام شده چگونگی تأثیر مهم‌ترین اصول معماری اسلامی - ایرانی (مسجد محوری، آموزش محوری، محله محوری، درون‌گرایی و طبیعت محوری) بر کالبد معماری مسجد - مدرسه‌ها به‌طور واضح تبیین نشده، این پژوهش به تبیین راهکارها و راهبردهای مطلوب پنج اصل مستخرج از منابع شیعی و بر اساس روایات اهل بیت علیهم‌السلام پرداخته که از مهم‌ترین اصول معماری اسلامی - ایرانی است. در این مقاله روایات شیعی به‌مثابه متغیر مستقلی است که بر ساختار کالبدی مسجد - مدرسه‌ها به‌عنوان متغیر وابسته مؤثر واقع می‌شود. هدف این پژوهش شناسایی ارزش‌ها، اصول معماری اسلامی - ایرانی و تشریح راهکارهای تحقیق‌بخشی آنها در معماری مسجد - مدرسه‌ها بر اساس روایات شیعه است. روش تحقیق به لحاظ نوع داده‌ها کیفی و کمی (ترکیبی)، به لحاظ نوع نتایج توصیفی - تحلیلی و به لحاظ رهیافت تاریخی - تفسیری است. پنج اصل مزبور از مهم‌ترین اصول معماری و شهرسازی اسلامی ایرانی بر اساس روایات شیعه در مطالعات اولیه در میان صاحب‌نظران دارای اولویت دیده شد. برای تبیین راهبردها و راهکارهای مطلوب، در چهار مسجد - مدرسه تاریخی در دوره‌های اسلامی (سلجوقی، تیموری، صفوی و قاجار) که به‌طور هدفمند انتخاب شدند، این پنج اصل مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت.

کلیدواژه‌ها: معماری اسلامی، روایات شیعه، مسجد - مدرسه، مسجد محوری، آموزش محوری، محله محوری.

۱. استادیار گروه «معماری» دانشکده فنی و مهندسی دانشگاه قم / hamedhayaty@yahoo.com

مقدمه

اسلام از ابتدا تا به امروز یک دین مدنی به حساب می‌آمده و به علت همین خصیصه، ساختار شهرها و سکونتگاه‌ها را بازسازی و پیرایش کرده است. اسلام دینی شهری به شمار می‌آید که برای تحقق آرمان‌های خود نیاز به شهر داشته است. (ملکشاهی، ۱۳۸۰، ص ۱۶۲) چپستی و چگونگی شهر و شهر اسلامی در آموزه‌های اسلامی نیازمند تعمق و تتبع وسیع در منابع ارائه‌کننده این آموزه‌هاست. (غنی‌زاده، ۱۳۸۵، ص ۲۰۰)

بیشترین تعلیمات اسلام به بهترین شکل در محیطی شهری نمود پیدا می‌کند. (Saoud Rabah, 2002, p.1) باورهای فرهنگ ایرانی که برگرفته از جهان‌بینی اسلامی است، اساس معماری اسلامی را شکل می‌دهد. معماری اسلامی به سبب تکیه بر اصول و باورهای معنوی، به مثابه معماری موفق در ایجاد فضای مطلوب انسانی مطرح است. از این رو می‌تواند در تعریف ژرف ساخت‌های نظری یک معماری اسلامی مناسب برای نیازهای روزآمد، قابل بهره‌برداری باشد. (امین‌پور و حیاتی، ۱۳۹۴، ص ۴۸)

در ساخت ریخت‌شناسانه (مرفولوژیک) سکونتگاه‌های شهری و روستایی کشورهای گوناگون، عامل دین، فرهنگ و ایدئولوژی نظام‌های حاکم نقش مهمی برعهده دارد. بر این مبنا، در کشورهایی که ادیان و ایدئولوژی‌های متفاوت دارند، می‌توان ساخت‌های ریخت‌شناسانه گوناگونی را مشاهده کرد؛ چنان‌که فضاهای جغرافیایی کشورهای غربی، سوسیالیستی و اسلامی با همدیگر متفاوت می‌نمایند. (مشکینی و دیگران ۱۳۹۴، ص ۱۹)

در کشورهای اسلامی، فضاهای معماری باید تحت تأثیر ایدئولوژی اسلامی به صورت قوانین متخذ از قرآن، سنت، فقه، اجتهاد و اجماع ساخته شود؛ آن‌گونه که ویژگی‌های منحصر به فرد داشته باشد و الگوی کاملی از توسعه به جهانیان عرضه دهد. (رحیمی، ۱۳۸۴، ص ۹۱)

از جمله فضاهای معماری که از گذشته عامل تجلی ایدئولوژی نظام‌های حاکم بوده، «مسجد - مدرسه» است. به همین منظور مسجد - مدرسه در دوره اسلامی باید بازتاب اندیشه‌های متعالی دین مبین اسلام در تمام جوانب باشد. این بنا یکی از مراکز

دسته‌جمعی در کنار بازار است که نقش بسزایی در شکل‌گیری ظاهر شهر دارد. مسجد - مدرسه طرحی برای پاسخ به نیازهای جامعه اسلامی است و به‌منزله یکی از رکن‌های شهر، به وسیله قشرهای گوناگونی همچون علما و مدرسان ساخته می‌شد و علاوه بر کاربرد مذهبی - آموزشی، نقش اجتماعی - سیاسی را نیز به عهده می‌گرفت. (حیاتی و غلامی، ۱۳۹۸، ص ۲)

این پژوهش کوشیده است بر مبنای روایات شیعه و با کمک دیدگاه نظریه‌پردازان، به معرفی برخی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین شاخص‌های معماری اسلامی - ایرانی بپردازد. در معماری اسلامی - ایرانی اصول متعددی مطرح است که در این پژوهش اساسی‌ترین آنها با مرور روایات شیعه و بررسی کتب و دیدگاه‌های صاحب‌نظران و نظریه‌پردازان در قالب پنج اصل «مسجدمحوری»، «آموزش‌محوری»، «محل‌محوری»، «درون‌گرایی» و «همسازی با طبیعت» تحلیل و بررسی گردیده (جدول ۱) و برای هرکدام از اصول نیز ابعاد و معیارهایی مد نظر قرار داده شده است تا بر اساس آنها بتوان معماری مسجد - مدرسه را مطابق اصول معماری اسلامی - ایرانی مبتنی بر روایات شیعه بازشناسی نمود.

پیشینه

از جمله اندیشمندان در حوزه معماری و شهرسازی اسلامی، می‌توان به حکیم بسیم سلیم اشاره نمود. وی نویسنده کتاب شهرهای عربی - اسلامی است و کوشیده تا برخی از اصول معماری و شهرسازی را از نقطه نظر اسلام استخراج نماید. (بسیم سلیم، ۱۳۸۱)

هشام مرتضی نیز با تکیه بر قرآن و سنت، برخی از اصول مهم شهر اسلامی را بررسی کرده و بر این اساس تصویری از اسلام در مطالعاتش ارائه داده است. وی اسلام را شیوه‌ای برای زندگی به همراه آرمان‌های اجتماعی می‌داند. (مرتضی، ۱۳۸۷)

برخی دیگر از پژوهشگران به ارائه و تعریف «مسجدمحوری» در معماری اسلامی ایرانی پرداخته‌اند؛ از جمله سیدحسین نصر که مهم‌ترین اصول در معماری و شهرسازی دوران اسلامی را در قالب سه اصل «عدالت‌محوری»، «سیر کثرت به وحدت» و «از ظاهر به باطن» می‌داند. او به ذکر اصولی می‌پردازد که در فضای شهری مسلمانان باید مد نظر قرار گیرد. (نصر، ۱۳۷۴)

نجم‌الدین بemat دیگر اندیشمندی است که شهر اسلامی را از لحاظ تفکر ایمانی و توحیدی آن بررسی و توصیف می‌نماید و به ذکر برخی از اصول مهم شهر اسلامی می‌پردازد. (بemat، ۱۳۶۹)

مافی در مقاله خود از بهره‌گیری از نهادهای مدنی و سرمایه‌های اجتماعی، از جمله مساجد سخن می‌گوید که می‌تواند در نهادینه‌سازی توسعه پایدار محله‌ای نقش تأثیرگذاری داشته باشد و به بازشناسی و بازآفرینی و تبیین ساختاری جایگاه مساجد و برنامه‌ریزی توسعه محله‌ای می‌پردازد. (مافی و دیگران، ۱۳۸۹)

وثیق نیز در زمینه اصل «آموزش محوری»، مفهوم «آموزش» و شیوه‌های آموزشی در طول دوره‌های تاریخی را دارای تغییراتی می‌داند که این تغییرات در مفهوم آموزش باعث به وجود آمدن دگرگونی‌هایی در کالبد و معماری مدارس شده است. (وثیق و قراملکی، ۱۳۹۵)

هوشیاری در مقاله خود، در زمینه تأکید بر جنبه آموزش و نیایش در مسجد - مدرسه‌ها، تکامل معنای مسجد - مدرسه را در گرو ارتباط میان فضای عبادت و آموزش می‌داند که هر قدر این ارتباط بهتر و کامل‌تر برقرار شود، بهتر می‌توان واژه «مسجد - مدرسه» را برای آن به کار برد. (هوشیاری و دیگران، ۱۳۹۲)

حیاتی در مقاله‌ای مدارس صفویه را از نقطه نظر تأثیر سیاست‌های آموزش بررسی کرده و به این نکته دست یافته که در عهد صفوی، توسعه همه‌جانبه معماری، همچنین تغییر سیاست حاکمان به منظور ترویج دین اسلام، آموزش و نیز جایگاه آن تفاوت‌هایی با ادوار پیش از خود داشته است. (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸)

مهدوی‌نژاد در زمینه همین اصل می‌نویسد: با ظهور اسلام و پذیرش آن توسط مسلمانان، علاوه بر آموختن علم به مثابه ارزش و محور رشد و تکامل، اعتقاد و باورهای آنها نسبت به آموزش نیز گسترده‌تر شد. (مهدوی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۱)

در زمینه «محله محوری» قاسمی بر محلات مطابق با فرهنگ اصیل و غنی ایرانی و اسلامی تأکید می‌کند و سعی دارد ارزش‌های مطلوب تمدن اسلامی را در شهرهای جدید احیا نماید. (قاسمی، ۱۳۹۸)

مظفر برای شناسایی ابعاد و ویژگی‌های سرزندگی در محله اسلامی، متون اصیل اسلامی (قرآن و روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام) را بررسی کرده و محله‌ای را که با اتکا به اصول و قواعد اندیشه توحیدی و اسلامی شکل می‌گیرد به مثابه دستاوردی از اندیشه اسلامی معرفی کرده است. (مظفر و دیگران، ۱۳۹۶)

خدایی نیز با ارزیابی مکان‌گزینی مساجد محله‌ای بر اساس شاخص‌های مطلوبیت، سازگاری و آسایش، میزان دستیابی محلات به ساختار هویتی به مثابه مکانی برای سکونت را بررسی کرده است. (خدایی و خزاعی، ۱۳۹۵)

نقره‌کار درباره اهمیت محله در شهر اسلامی سخن گفته و آن را یکی از ارکان هویت اسلامی دانسته و به ذکر برخی ویژگی‌های محله مطلوب در احادیث، از جمله توصیه به زندگی اجتماعی و زیستن در شهرهای بزرگ به سبب برخورداری بیشتر از دین و دانش، توصیه به تعظیم شعائر اسلامی و ساختمان مسجد و شرکت در جماعت مسلمانان، توصیه به تعلیم و تعلم، دین و دانش و صنعت و هنر و مراجعه به متخصص عالم و مجتهد پرداخته و همچنین بیان داشته که در ارزش‌گذاری فضاهای یک محله، «بهترین محل برای نشستن، مساجد و بدترین آن بازارها و راه‌هاست» یا محبوب‌ترین فضاها نزد خداوند مساجد و بدترین جاها بازارهاست. (نقره‌کار، ۱۳۸۷)

در خصوص اصل «درون‌گرایی» کاظم سیفی‌ان اصل «محرمیت» را يك اصل حاکم بر تمام شئون زندگی می‌داند که به زیبایی در کالبد معماری سنتی ایران راه یافته و آثار و نتایج عمیقی در سازماندهی فضایی و نحوه قرارگیری عملکردهای گوناگون داشته است. (سیفی‌ان و محمودی، ۱۳۸۶)

امین‌پور درباره «درون‌گرایی» به این نکته اشاره دارد که آموزه‌های اسلامی بر اصل «محرمیت» و رعایت آن در معماری، تأکید ویژه‌ای داشته است. تجلی عینی این موضوع در معماری، با تعریف و تحلیل بناهای سنتی قابل بررسی است. همچنین معماران سنتی ایران «محرمیت» را اصلی اساسی در ساخت بناها و به‌ویژه مسکن، رعایت نموده‌اند. (امین‌پور و دیگران، ۱۳۹۶)

نقی‌زاده به توصیف و اهمیت برخی از اصول معماری و شهرسازی، همچون نقش طبیعت به منظور تأکید بر اصل «طبیعت‌گرایی» در ایجاد محیط زندگی مسلمانان پرداخته است. (نقی‌زاده، ۱۳۷۹)

محمدی‌نژاد به این موضوع اشاره دارد که انسان از جنبه‌های گوناگون فیزیکی و روحی نیازمند تماس نزدیک با طبیعت است و از طریق کشف مشخصات طبیعت در زمینه‌های گوناگون، باید حافظ تعادل در طبیعت باشد. (محمدی‌نژاد، ۱۳۹۲)

صابری موحد نیز اصل «طبیعت‌گرایی» را یکی از مهم‌ترین اصول شهرسازی ایرانی - اسلامی می‌داند که در کنار دیگر اصول، اساس ساخت فضاهای شهری را تشکیل می‌دهد. (صابری موحد، ۱۳۹۵)

با بررسی آثار و توجه به حساسیت بیشتر پنج اصل (مسجدمحوری، آموزش‌محوری، درون‌گرایی، محله‌محوری و طبیعت‌گرایی) می‌توان اصول مطرح‌شده را مهم‌ترین اصول معماری و شهرسازی اسلامی - ایرانی دانست. در این زمینه، اصول زیادی مطرح است که در این تحقیق، اساسی‌ترین آنها بررسی و برای هرکدام معیارهایی در نظر گرفته شده است تا بتوان مسجد - مدرسه‌ها را مطابق الگوی اسلامی - ایرانی آنها بهتر شناخت و راهکارهای طراحی بنایی مطلوب را تبیین و ارائه کرد.

جدول (۱): فرایند تحقیق و سازوکار استنتاج اصول از روایات شیعی

اصول	آموزه‌های شیعی (روایات اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>)	نظریه‌پردازان مطرح‌کننده	مفهوم کلی
مسجدمحوری	- امام علی (علیه‌السلام): «برای همسایه مسجد نمازی [کامل] نیست، مگر در مسجد.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۳، ص ۳۷۹) - رسول‌الله <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> : «کسی که مسجد خانه‌اش باشد (مرتب به مسجد تردد کند) خداوند آسایش و کامیابی او و عبور از صراط را برایش ضمانت کرده است.» (نوری طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۳۶۳) - رسول خدا <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم</small> : «طلب دانش بر هر مسلمانی واجب است و خداوند طالب علم را دوست دارد.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲۰۵)	نقی‌زاده، ۱۳۸۷؛ نقره‌کار، ۱۳۸۷؛ حیاتی، ۱۳۹۸؛ مؤمنی، ۱۳۶۵؛ نصر، ۱۳۷۴؛ دری، ۱۳۹۷؛ هیلن براند، ۱۳۸۰؛ مافی، ۱۳۸۹؛ گرابار، ۱۳۹۰؛ راپاپورت، ۱۳۶۶.	تشخص مسجد در مدرسه و ادغام عملکرد این دو

		<p>- رسول الله ﷺ: «مسجد در میان مردمی که در آن نماز نمی‌خوانند غریب است و خداوند در روز قیامت نظر رحمت خود را از آنها دریغ خواهد کرد.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۱۱۵)</p> <p>- رسول الله ﷺ: «دوست‌داشتنی‌ترین مکان‌های شهر نزد خدا مساجد و منفورترین مکان‌های شهر نزد خدا بازارها هستند.» (پاینده، ۱۳۸۲، حدیث ۷۱)</p>	
<p>ادغام مسجد با مدرسه در محله و همجواری با فضای شهری</p>	<p>حیاتی، ۱۳۹۸؛ علاقمند، ۱۳۹۶؛ وثیق، ۱۳۹۵؛ هوشیاری، ۱۳۹۲؛ بمانیان، ۱۳۹۰؛ پیرنیا، ۱۳۸۵؛ لنگ، ۱۳۸۳؛ مهدوی‌نژاد، ۱۳۹۱.</p>	<p>- رسول خدا ﷺ: «همنشینی با دانشوران عبادت است.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۰۴)</p> <p>- امام باقر ﷺ: «یک ساعت گفت‌وگوی علمی بهتر از یک شب‌زنده‌داری است.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۰۴)</p> <p>- رسول خدا ﷺ: «طلب دانش بر هر مسلمانی واجب است و خداوند طالب علم را دوست دارد.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۰۵)</p> <p>- رسول خدا ﷺ: «هر کس برای جستن دانش راهی را بپیماید خداوند برایش راهی به سوی بهشت هموار سازد.» (بلادی بحرانی، ۱۴۰۷، ص ۶۲-۶۳)</p>	<p>آموزش محوری</p>
<p>مردمی شدن مسجد - مدرسه در محله و سازگاری با عملکردهای محل</p>	<p>خدایی، ۱۳۹۵؛ مافی، ۱۳۸۹؛ قاسمی، ۱۳۹۸؛ حیاتی، ۱۳۹۶؛ مرتضی، ۱۳۸۷؛ نقی زاده، ۱۳۸۷؛ پاکزاد، ۱۳۶۵؛ گراپار، ۱۳۹۰؛ فلامکی، ۱۳۶۵؛ نقره کار، ۱۳۸۷.</p>	<p>- «ای اهل ایمان، صبور باشید و یکدیگر را به صبر سفارش کنید و با یکدیگر در ارتباط باشید و از خدا پرهیزید. شاید که رستگار شوید.» (آل عمران: ۲۰۰)</p> <p>- امام علی ﷺ: «در شهرهای بزرگ و (مسلمان‌نشین) سکونت کن؛ زیرا مرکز اجتماع مسلمانان است، و از مناطقی که مردم آن از یاد خدا غافلند و به یکدیگر ستم می‌نمایند و در اطاعت از خدا به یکدیگر کمک نمی‌کنند، پرهیز.» (سید رضی، ۱۳۹۱، نامه ۶۹، بند ۹، ص ۶۱۰)</p>	<p>محله محوری</p>

		<p>- رسول الله ﷺ: «کسی که به اندازه یک وجب از مسلمانان دور شود خداوند ریسمان اسلام را از گردن بیرون می‌آورد.» (پاینده، ۱۳۸۲، ح ۳۰۵، ص ۶۳)</p> <p>- امام صادق ﷺ: «حُسن همسایگی خانه‌ها را آباد و عمرها را زیاد می‌کند.» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۶۷، حدیث ۸)</p> <p>- امیرالمؤمنین ﷺ: «حریم مسجد تا چهل ذراع (۲۰ متر) و حد همسایگی مسجد تا فاصله ۴۰ خانه از چهار طرف آن است.» (حر عاملی، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۴۸۴)</p>	
<p>رعایت اصل سلسله مراتب در مسجد و محرمیت در مدارس</p>	<p>مؤمنی، ۱۳۹۴؛ نصر، ۱۳۷۵؛ مدنی، ۱۳۹۷؛ سیفیان، ۱۳۸۶.</p>	<p>- امام صادق ﷺ: «پیامبر (صلی الله علیه وآله) از سرک کشیدن به خانه همسایه نهی کردند و فرمودند: کسی که عمداً به محل حیا و حریم مرد مسلمان یا غیر اهل خود نگاه کند، خداوند او را همراه منافقان محشور می‌گرداند.» (صدوق، ۱۴۰۲ق، ج ۴، ص ۱۳)</p> <p>- امام صادق ﷺ: «سه چیز موجب آسایش مؤمن است: ... خانه وسیعی که حریم و عیوب او را از دید مردم بپوشاند.» (کلینی، ۱۴۰۲ق، ج ۵، ص ۳۲۸، ح ۶)</p> <p>- رسول الله ﷺ هرگاه می‌خواستند وارد منزلی شوند، برای اجازه گرفتن، روبه‌روی در خانه نمی‌ایستادند، بلکه سمت راست یا چپ می‌ایستادند تا هنگام باز شدن در، نگاه مبارکشان به داخل خانه نیفتد. (صدوق، ۱۴۰۲، ج ۲۹، ص ۷۵)</p>	<p>درون‌گرایی</p>
<p>وجود گرم طبیعت و استفاده از عناصر طبیعی</p>	<p>مظفر، ۱۳۹۶؛ موحد، ۱۳۹۵؛ محمدی‌نژاد، ۱۳۹۲؛ شکوئی، ۱۳۶۹؛ مشکینی، ۱۳۹۴.</p>	<p>- حضرت علی ﷺ: «نگاه کردن به سبزه موجب شادابی است.» (سید رضی، ۱۳۹۱، حکمت ۴۰۰)</p> <p>- رسول الله ﷺ: «اگر ساعت قیامت برپا شد و در دستان شما يك نهالی بود، اگر قدرت داشتید، بایستید و آن درخت را بکارید.» (پاینده، ۱۳۸۲، ح ۵۶۷)</p>	<p>همسازی با طبیعت</p>

روش تحقیق

در معماری اسلامی - ایرانی اصول زیادی مطرح است که در این پژوهش اساسی‌ترین آنها با مرور روایات شیعی و بررسی کتب و دیدگاه صاحب‌نظران و نظریه‌پردازان در قالب پنج اصل «مسجدمحوری»، «آموزش‌محوری»، «محلّه‌محوری»، «درون‌گرایی» و «طبیعت‌گرایی» تحلیل و بررسی گردیده است. این پژوهش به لحاظ معرفت‌شناسی در الگوواره تفسیری یا برساختی (ساختارگرایی)، به لحاظ جهت‌گیری نظری، به لحاظ رویکرد (شیوه استدلال) تطبیقی، به لحاظ نوع داده‌ها کیفی و کمی (ترکیبی)، به لحاظ نوع نتایج توصیفی - تحلیلی و به لحاظ رهیافت تاریخی - تفسیری است که به شیوه تحلیل گونه‌شناختی و با شیوه «گردآوری داده کتابخانه‌ای» (اسنادی) و با ابزار نقشه‌خوانی، سندخوانی و فیش‌برداری انجام شده است.

با استفاده از شیوه دلفی در دو مرحله، برای پالایش مؤلفه‌ها، معیارها و زیرمعیارهای هر یک از شاخص‌های معماری و شهرسازی اسلامی ایرانی، از ده تن از کارشناسان متخصص در این حوزه بهره گرفته است. پنج اصل «مسجدمحوری»، «آموزش‌محوری»، «محلّه‌محوری»، «درون‌گرایی» و «طبیعت‌گرایی» به‌مثابه مهم‌ترین و اساسی‌ترین اصول معماری و شهرسازی اسلامی - ایرانی در مطالعات اولیه در میان صاحب‌نظران دارای اولویت دیده شد و با تدقیق ریشه‌های نظری آنها، اصل «مسجدمحوری» در ۲ بُعد، ۶ معیار و ۱۵ شاخصه؛ اصل «آموزش‌محوری» در ۲ بُعد، ۴ معیار و ۱۶ شاخصه؛ اصل «محلّه‌محوری» در ۳ بُعد، ۶ معیار و ۲۸ شاخصه؛ اصل «درون‌گرایی» در ۱ بُعد، ۲ معیار و ۷ شاخصه و اصل «همسازی با طبیعت» در ۱ بُعد، ۵ معیار و ۱۳ شاخصه ارائه گردید و سپس در چهار مدرسه از دوره‌های تاریخی (سلجوقی، تیموری، صفوی و قاجار) که به‌طور هدفمند انتخاب شدند، مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت.

با توجه به مطالعات انجام شده در موضوع مسجد - مدرسه‌های ایران، بررسی‌هایی درباره‌ی اجزای آن صورت گرفته است. همچنین یک تقسیم‌بندی کلی درخصوص اصول طراحی آن بر اساس موقعیت و ترکیب حجمی فضای استقرار مسجد و مدرسه نسبت به یکدیگر انجام شده است. بنابراین پرسش اصلی پژوهش این‌گونه بیان می‌شود:

بر اساس روایات شیعی، تأثیر پنج اصل «مسجدمحوری»، «آموزش محوری»، «محلّه محوری»، «درون‌گرایی» و «همسازی با طبیعت» بر کالبد معماری مسجد - مدرسه‌های دوره اسلامی (دوره سلجوقی، تیموری، صفوی و قاجار) در ایران چگونه است؟ راهکارها و راهبردهای مطلوب و شاخص‌های تحقق‌سنجی پنج اصل «مسجدمحوری»، «آموزش محوری»، «محلّه محوری»، «درون‌گرایی» و «طبیعت‌محوری» مبتنی بر روایات شیعی در طراحی مسجد - مدرسه کدامند؟

در این مقاله مهم‌ترین اصول مطرح شده توسط نظریه‌پردازان معماری اسلامی و تناظر آنها با مفاهیم پایه اسلامی اندیشمندان مسلمان و غیر مسلمان در حوزه معماری و شهرسازی مطالعاتی در زمینه شناسایی اصول معماری اسلامی انجام صورت گرفته که برخی از آنها برای تنظیم اصول مزبور، از آیات و روایات و برخی دیگر از هویت‌های تاریخی معماری و شهرسازی مسلمانان استفاده نموده‌اند که در پیشینه تحقیق به طور مبسوط به آنها اشاره شده است.

۱. مطالعات و بررسی‌ها

۱-۱. اصل مسجدمحوری

مسجد به طور قطع، از اصلی‌ترین بناهای مذهبی اسلام به شمار می‌رود که والاترین کارکرد آن عبادت جمعی است. (هیلن براند، ۱۳۸۷، ص ۳۱) از دیرباز معماران و طراحان مساجد از حفظ جهت‌گیری الهی تا سیر حرکت انسان از بدو ورود تا قرارگیری در راستای محور قبله، و حفظ سلسله مراتب حرکتی، اصولی را ارزشمند دانسته‌اند. (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸)

مسجد - مدرسه‌های سنتی غالباً در بازار ساخته می‌شد؛ زیرا پیوند عمیقی بین بازار و مساجد وجود داشت. در مواردی که بازار در خلاف جهت قبله بود، معمار سنتی می‌بایست در طراحی، مسجد - مدرسه‌ها را به سمت قبله بچرخاند تا در راستای قبله قرار گیرد. آنچه ساختار و عناصر مسجد - مدرسه‌ها را در مسیری خاص جهت می‌دهد و موجب جدایی فضای منتظم داخل از فضای پرهیاهوی خارج می‌شود، «محور» نام دارد. محور در این بناها عامل ایجاد سلسله مراتب حرکتی، شکل‌یابی ساختار کلی، تقارن، یافتن ضرباهنگ عناصر همسو با محور و تأکید بر جهت قبله است. (فتحی‌آذر و حمزه‌نژاد، ۱۳۹۳)

محور حرکت انسان در مسجد - مدرسه معمولاً با جلوخان و سردر و صحن آغاز می‌شود و تا لحظه‌ای که انسان به آرامش برسد و سیر روحانی خویش را آغاز کند، به طول می‌انجامد. (حاجی ابراهیم زرگر، ۱۳۸۶، ص ۱۰۸-۱۰۹)

جدول (۲): ابعاد و معیارهای شاخص‌های تحقق اصل مسجد محوری در مسجد - مدرسه‌ها

شاخص	معیار	بعد
عوامل کالبدی: ایوان، مناره، گنبد و صحن (عناصر شاخص حضور مسجد در محله)	هویت بخشی	کالبدی
تزینات نمای بیرونی و درونی: توجه به استفاده مناسب از مصالح متناسب با صفات جمالی و جلالی آنها		
لزوم ظهور پررنگ‌تر نمادهای مذهبی در محله نسبت به مظاهر زندگی مادی		
استفاده از صحن، حوض، عناصر طبیعی	ایجاد نشاط و سرزندگی	
استفاده چندمنظوره از فضا برای عبادت، گردهمایی، قرائت قرآن و مانند آن	حفظ و ارتقای پایداری	
قرارگیری در مرکز محله		
بومی سازی و سادگی مسجد - مدرسه		
تلفیق عملکرد مذهبی با سایر عملکردها، به ویژه عملکرد آموزشی	تقویت انسجام اجتماعی	اجتماعی و فرهنگی
تنوع در عملکرد مسجد - مدرسه		
تعاملات اجتماعی بین افراد و طلاب		
لزوم ایجاد مسجد در بازار و محله		
حضور مردم در آیین‌های مذهبی و اجتماعی، انجام قسمتی از امور مسجد	مشارکت‌های مردمی	
نقش فضاهای عمومی در ایجاد نشاط و سرزندگی مدارس و افزایش حضورپذیری (ایجاد ظرفیت برای جذب افراد)	تقویت امنیت اجتماعی	
مشارکت ساکنان محله در مراسم عبادی و مذهبی		
احساس امنیت به خاطر نزدیکی منازل به مسجد - مدرسه		

مسجد نقشی اساسی در تفکرات اسلامی ایفا می‌کند و از بدو پیدایش تا به امروز، از جمله مهم‌ترین بناهای شهر اسلامی مانده است. هنگامی که از «شهر اسلامی» سخن به میان می‌آید، مسجد در مرکز آن و از ارکان اصلی محلات تلقی می‌شود. در تحقیق حاضر، مسجد به‌مثابه یکی از مهم‌ترین اصول شهر اسلامی - ایرانی مد نظر قرار گرفته شده است. معیارها و زیرمعیارهای سنجش این اصل در قالب جدول (۲) آمده است.

۲-۱. اصل آموزش محوری

در بعضی از دوره‌های تاریخی (دوران صفویه) بر اثر تحولات سیاسی، مذهبی، اجتماعی و نگرش حاکمان در اداره امور کشور، نیاز به گسترش علم و ترویج علوم اسلامی با هدف ایجاد علاقه در مردم افزایش یافت. در این زمینه حاکمان صفوی به ساخت بناهای گوناگون، از جمله مدرسه و بناهای مذهبی توجه ویژه‌ای داشتند. از این رو تأسیس مدارس و مساجد فزونی گرفت. (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸)

در دوران سلجوقیان گسترش آموزش همگانی در بین مردم سبب شد تا در مناطق و محله‌های گوناگون، مدارس تأسیس شود که به ارتقای سطح دانش عمومی کمک کند. (سمیع آذر، ۱۳۷۶، ص ۲۴۳) به طور کلی در عصر صفوی تغییراتی در کالبد و نوع استفاده از مدارس رخ داد که مهم‌ترین آنها عبارت است از: مراجعه مردم برای اقامه نماز؛ مراجعه مردم برای انجام پرسش‌های شرعی و اعتقادی؛ مراجعه خردسالان به طلاب برای آموزش‌های مکتبخانه‌ای؛ مراجعه مردم برای شرکت در رویدادهای مذهبی، اعم از جشن‌ها و سوگواری‌ها؛ مراجعه بازاریان برای انفاق و وقف اموال و دستگیری از طلاب؛ افزایش امکانات و ایجاد قابلیت سکونت طلاب و استادان؛ افزایش تنوع فضایی و کاربری با هدف ماندگاری طولانی طلاب؛ افزایش تعداد مدرس‌ها با هدف تدریس همزمان استادان و انتخاب آزادانه توسط طلاب. (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸)

آموزش در اسلام از ارزش زیادی برخوردار بوده است. با مسلمان شدن مردمان، از نژادها و جوامع گوناگون، آموزش نقش مهمی در تشکیل یک اجتماع به هم پیوسته و جهانی ایفا کرد. در تاریخ آموزش و پرورش در اسلام، مسجد و مدرسه در بسیاری از موارد بر یکدیگر اطلاق شده است؛ زیرا تعلیمات دینی و اخلاقی نوعاً از مساجد آغاز می‌شد و در مسیر تکامل، مکان و موقعیت خاص خود را پیدا می‌کرد. «آموزش محوری» یکی از

مهم‌ترین اصول مسجد - مدرسه‌ها در معماری و شهرسازی اسلامی است که به منظور سنجش، در چهار معیار بررسی و در قالب جدول (۳) ذکر شده است.

جدول (۳): ابعاد و معیار شاخص‌های تحقق اصل آموزش محوری در مسجد - مدرسه‌ها

شاخص	معیار	بعد
لزوم شاخص بودن فضاهای علم‌محور	خوانایی و آسایش	کالبدی
ورودی مجزا برای دسترسی به فضای آموزشی		
حیاط مرکزی با هندسه مشخص (متمرکزکننده ذهن و زمینه‌سازی برای آرامش)		
ایجاد زمینه درونی برای تفکر با فراهم‌سازی آرامش در محیط		
دعوت به کمال‌جویی با استفاده از نمادپردازی صحیح و طراحی فضاها به صورت دعوت‌کننده		
حفظ مدرسه در کنار فضای شهری ضمن حفظ استقلال مدرسه	حس تعلق مکان	اجتماعی
ادغام مدرسه درون فضای شهری		
ادغام مدرسه با بنایی شهری در همجواری با فضای شهر		
تلفیق عملکرد مذهبی با سایر عملکردها، به‌ویژه عملکرد آموزشی	ارتباط محوری	
استفاده از چیدمان حلقوی در کلاس‌های درس برای دید مناسب روی یکدیگر		
طراحی کلاس به نحوی که مربی امکان ارتباط و تعامل نزدیک و مشابهی با همه طلاب داشته باشد.		
مشارکت همگانی در مباحث و توجه ویژه به طراحی فضاهای جمعی	فضای مدرس	
بسترسازی برای تعامل علمی حداکثری بین معلم و دانش‌آموز و نیز تعامل دانش‌آموزان با یکدیگر		
فضای تدریس جدا از فضاهای عمومی برای تمرکز بر کار آموزش		
استفاده از حیاط، ایوان‌ها و حجره‌های طبقه همکف به عنوان فضای آموزشی		
ایجاد زمینه رشد با تأمین آرامش و آسایش جسمی		

۳-۱. اصل محله محوری

مسلمانان بدون در نظر گرفتن تفاوت‌های قومی و نژادی و اجتماعی و مانند آن یک امت را تشکیل می‌دهند. اسلام تعهد به تشکیل امت را، که لازمه آن استحکام واحدهای اصلی اجتماعی (یعنی خانواده، اهل محل و اصل همسایگی) است، تقویت می‌کند. در دوران صفویه حاکمان قصد داشتند حکومتی ملی - شیعی و مستقل تشکیل دهند. از این رو سیاست تبلیغ و ترویج تشیع در پیش گرفته شد تا با حفظ وحدت ملی، قدرت دولت تقویت گردد. (نویسی و غفاری فرد، ۱۳۸۶، ص ۳۳۹)

از این رو سرعت ساخت در دوره صفوی فزونی گرفت، به گونه‌ای که تقریباً مانع بروز تغییرات در سازه شد. البته تحول در پیوند فضاها را به‌ویژه در مدارس این دوره نسبت به ادوار پیش از خود می‌توان دید. (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸) با توجه به سیاست حاکمان صفوی، برگزاری جشن‌ها و مراسم ملی و مذهبی پا گرفت و این موضوع نیازمند بستری مناسب بود. در نتیجه، حکومت اقداماتی را در خصوص طراحی شهری صورت داد که از آن جمله می‌توان به ساخت مجموعه‌های شهری اشاره نمود. (متدین و آهنگری، ۱۳۹۵، ص ۷۹)

این مجموعه‌ها از مدرسه، بازار، مسجد و بناهای حکومتی (نظیر کاخ‌ها، میادین و بافت مسکونی) تشکیل می‌شد. برخی مدارس این دوره در مجموعه‌های شهری و روستایی واقع شده‌اند و از این رهگذر، حافظ تعامل طلاب با مردم بودند. با بررسی‌های صورت‌گرفته درباره مدارس این دوره‌ها، گونه‌های متفاوتی در ارتباط مدرسه با شهر دیده شد که در سه گونه عبارتند از:

گونه اول: ادغام عرصه عمومی (مسجد) در کنار مدرسه، ضمن استقلال دو بنا؛

گونه دوم: ادغام عرصه مردمی درون مدرسه؛

گونه سوم: ادغام عرصه مردمی همجوار با مدرسه در بنایی واحد.

تأکید بر پیوند و همبستگی اجتماعی در شهر اسلامی - ایرانی امری ضروری بوده و این همبستگی بهتر است در قالب چهارچوب قوانین شهری و با شاخص‌های کالبدی، به‌ویژه در هر شهر نمایان گردد. به همین منظور، محله به‌مثابه یکی از عناصر مهم شهر اسلامی و محله محوری به‌منزله اصلی که در هویت‌یابی شهر مؤثر بوده، مطرح گردیده است. معیارها و زیرمعیارهای سنجش اصل «محله محوری» در جدول (۴) ارائه شده است.

جدول (۴): ابعاد و معیار شاخص‌های تحقق اصل محله‌محوری در مسجد - مدرسه‌ها

شاخص	معیار	بعد
شناخته‌شدن مرز محله توسط ساکنان	خوانایی و آسایش	کالبدی
وجود نشانه‌هایی؛ مانند ورودی شاخص		
سهولت دسترسی به امکانات جمعی در مسجد - مدرسه‌ها		
لزوم تبعیت مدرسه در مصالح و شکل مشابه و هماهنگی با محله و ایجاد هماهنگی در رنگ و جنس مصالح در افزایش نشاط و شادابی	دسترسی و شبکه راه	
راحت بودن ساکنان هنگام حرکت و توقف در محله و مسیریابی آسان		
مکان‌یابی مسجد - مدرسه‌ها به گونه‌ای که بستر ساز تعاملات اجتماعی باشند.		
لزوم دسترسی مناسب به فضاهای تعلیمی (نفی در حاشیه بودن و یا صعب‌المسیر بودن بناهای علم‌محور)		
تبیین فضایی با پهن و باریک شدن فضا، سرباز و بسته بودن آن و تغییر مقیاس	امنیت	
نظارت ساکنان بر عرصه عمومی		
فراهم بودن شرایط ایمنی		
فقدان اشراف‌های مزاحم		
برخورداری از محصوریت مناسب		
نبودن هرج و مرج در محل	اجتماعی و فرهنگی	
احساس آرامش در محله		
برخورداری از سلسله مراتب		
حضور عملکردهای هویت‌بخش مذهبی و فرهنگی (مسجد و مدرسه) در مرکز محله، علاوه بر تحقق بُعد معنوی حیات محله، فضایی زنده و پویا ناظر بر تمام ابعاد حیات انسانی خلق کند.		
برخورد عامیانه ساکنان محله با مسجد - مدرسه‌ها		
استفاده از سلسله مراتب فضایی در طراحی واحدهای همسایگی به منظور ایجاد فضاهایی برای تعامل اجتماعی		
پویایی و انعطاف‌پذیری فضا برای ایجاد زمینه تعامل مناسب با انسان		
مشارکت در جهت رفع مشکلات محله		
حضور ساکنان محله در انجام امور مسجد	حس تعلق مکان	

توجه به مرکز محله با محوریت مسجد - مدرسه (عامل معنویت بخشیدن به راه‌های فیزیکی شهر و موجب پیوند بین عناصر شهری و تعظیم شعائر)		
تعاملات اجتماعی میان طلاب و مردم		
طراحی مدرسه با رویکرد خدمت به محله		
اهمیت وجود فضاهای محلی اجتماعی و فرهنگی و فضاهای جمعی در مسجد - مدرسه‌ها		
افزودن فضاهایی همچون مسجد و مدرسه در محله و پررنگ‌تر کردن بعد معنوی در محله		
حضور طبیعت در محله و در مسجد - مدرسه	فضای سبز و	زیست -
استفاده از عناصری مانند حوض و حوضچه در صحن	عناصر طبیعی	محیطی

۴-۱. اصل درون‌گرایی

یکی از اصولی که در شکل‌گیری محرمیت آشکارا تأثیرگذار بوده، «درون‌گرایی» است. شاید بتوان «درون‌گرایی» را بارزترین مشخصه رعایت سلسله مراتب دانست و یا آن را ثمره محرمیت قلمداد کرد و به زعم بسیاری جزو مهم‌ترین شاخصه‌های همه مدارس اسلامی است. (سیفیان و محمودی، ۱۳۸۶)

تأکید بر شکل‌گیری فضا و قلمروهای محرم در کالبد مسجد - مدرسه‌ها موجب شکل‌گیری عرصه‌هایی محرم، مصون، امن و آرام است. مراد از «محرمیت» در فضای معماری و مدرسه‌سازی، کالبد دادن به فضا به گونه‌ای است که دارای حریم از دو جنبه کالبدی و معنایی باشد. حریم داشتن در حوزه کالبد فضایی بیشتر متمرکز بر اصولی است که امنیت فضا را شکل می‌دهد و در حیطه معنایی ویژگی‌هایی است که حرمت و ارزش را برای فضای معماری به ارمغان می‌آورد، به گونه‌ای که فرد در آن به آرامش برسد. (جدول ۵)

به موضوع حفظ حریم شخصی و محرمیت در قرآن اشاره‌ها و توصیه‌های فراوان شده است. اصل «درون‌گرایی» یکی از اصول نشئت گرفته از جهان‌بینی اسلامی از نظر نظریه‌پردازان معماری اسلامی است که در این پژوهش، معیارها و زیرمعیارهایی برای سنجش معماری مسجد - مدرسه‌های دوره اسلامی از منظر اصل «درون‌گرایی» در قالب جدول (۵) ارائه گردیده است.

جدول (۵): ابعاد و معیار شاخص‌های تحقق اصل درون‌گرایی در مسجد - مدرسه‌ها

شاخص	معیار	بعد
دیدن نشدن فضای داخلی مدرسه با استفاده از هشتی	محرمیت و اشرافیت	کالبدی
اشراف نداشتن پنجره‌های نصب شده به حجره‌های طلاب		
استفاده از ایوانچه‌ها بدون مزاحمت و اشراف همسایگان		
رعایت محرمیت با استفاده از عناصری همچون گذرهای سرپوشیده	سلسله مراتب	
تفکیک فضاهای نیمه عمومی، نیمه خصوصی و خصوصی از یکدیگر		
ورود به یک پیش‌فضا (هشتی) و بعد به سایر فضاهای مدرسه		
تعریف سلسله مراتب کارکردی برای طی حریم مسجد - مدرسه‌ها		
تلفیق عملکرد مذهبی با سایر عملکردها، به‌ویژه عملکرد آموزشی		

۵-۱. اصل همسازی با طبیعت

از خصوصیات مهم معماری و شهر اسلامی - ایرانی، می‌توان توجه به سازگاری با طبیعت را ذکر کرد. راهبرد معماری اسلامی، نه تقابل یا تضاد، بلکه تعامل با طبیعت بوده که به فراخور ابنیه گوناگون و متأثر از عوامل بیرونی، پاسخی متناسب یافته است. بخشی از این پاسخ معطوف به عوامل اقلیمی (نظیر نور و سرمایش) و بخشی دیگر به کیفیات ذهنی این رابطه است که در آن، نه تنها از عواملی نظیر آب، گیاه و باد استفاده شده، بلکه بر شکل ابنیه و نیز پرداخت کالبد معماری و جزئیات آن اثر گذاشته است. (سلطان‌زاده و اشرف گنجوی، ۱۳۹۲، ص ۸۵)

جدول (۶): ابعاد و معیار شاخص‌های تحقق اصل همسازی با طبیعت در مسجد - مدرسه‌ها

شاخص	معیار	بعد
ایجاد ارتباط مستقیم مدرسه با طبیعت، برای دریافت آموزه‌هایی بی‌واسطه از آن برای انسان	پایداری حیات	بهره‌مندی از طبیعت
طراحی فضاهای باز و نیمه باز در ارتباط با فضای سبز (متناسب با کاربری آن)		
توجه به اقلیم و آب و هوا با استفاده از طراحی کالبد فضای همساز با اقلیم		
آموزش حس مشارکت و پذیرش مسئولیت نسبت به محیط زیست		
طراحی الگوهای کالبدی ساختمان مدارس با توجه به الگوهای توسعه پایدار		

وجود یک یا چند حوض در حیاط مدارس	آب	
نمادگرایی توسط طبیعت (طبیعت و عناصر طبیعی عامل تذکر و یادآوری و در نتیجه هدایت انسان‌ها)		
روشنایی کافی حجره‌ها و مدرس	نور	
وجود باغچه برای پرورش گیاه	گیاهان	
احاطه شدن مدارس با باغ و فضاهای سبز تا حد امکان		
وجود بوستان و فضاهای باز طبیعی در نزدیکی محله		
بهره‌گیری از تهویه طبیعی در مسجد - مدرسه‌ها	هوا	
پاکیزگی محیط (به حداقل رساندن آلودگی)		

در معماری سنتی ایران، رابطه تنگاتنگی میان طبیعت و معماری برقرار است. این رابطه و هماهنگی، نشئت گرفته از اندیشه‌های دینی قبل و بعد از اسلام است. از یک‌سو، تماس با طبیعت و مداخله انسان با آن، احساس تذکر را در او آگاه می‌سازد و موجب ایجاد شناختی بهتر و بیشتر نسبت به اصول اساسی اسلام، همچون اصل «توحید» می‌گردد. از این‌رو، همسازی با طبیعت نیز یکی از اصول مهم معماری و شهرسازی اسلامی - ایرانی است که در این پژوهش در جهت سنجش آن در مسجد - مدرسه‌ها، معیارها و زیرمعیارهایی در جدول (۶) ارائه شد.

۲. یافته‌های تحقیق

از علل اصلی انتخاب این نمونه‌ها آن است که نمونه‌های منتخب نماینده سایر مدارس از دوره خود بوده و در انتخاب آنها سعی بر رعایت تنوع شده است. عامل دیگری که در انتخاب مدارس چهار دوره تأثیرگذار بوده بحث در دسترس بودن مدرسه و نقشه‌های آن است. به بیان دیگر، این مدارس به سبب وجود عرصه‌های گوناگون و همچنین نمایندگی مدارس دیگر انتخاب شد تا از جوانب بیشتری پژوهش صورت گیرد و تفاوت‌های آنها با یکدیگر به شکل بهتری تبیین گردد.

همچنین تاریخی بودن، سالم بودن و مساحت کافی نمونه‌ها، مورد مطالعه قرار گرفتن، اندام‌مند بودن از منظر تناسب‌های کالبدی بنای مدارس و اطلاعات معماری نسبتاً کافی از آنها که با انجام مطالعات و بررسی‌های میدانی به حد قابل قبولی نزدیک می‌شود، از علل اصلی انتخاب این نمونه‌ها بوده است.

جدول (۷): نمونه مسجد - مدرسه‌های تحت بررسی در پژوهش

مسجد - مدرسه‌ها	دوره تاریخی
گوک	سلجوقی
غیاثیه خرگرد	تیموری
چهارباغ	صفوی
آقابزرگ	قاجار

۲-۱. بررسی مسجد - مدرسه‌های دوره سلجوقی

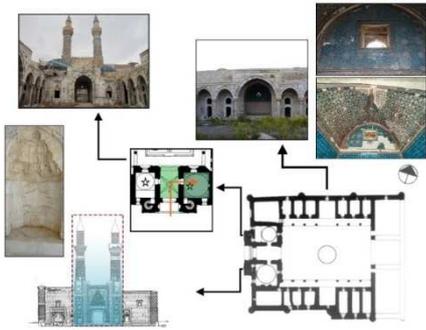
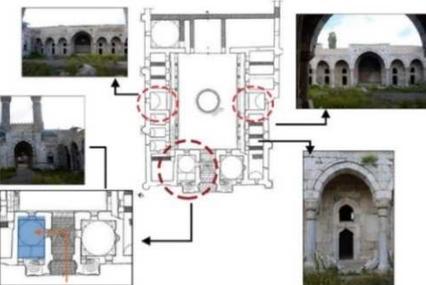
دوره سلجوقی (۴۲۹-۵۹۰ ق) به لحاظ مذهبی و سیاسی، یکی از دوران‌های مهم تاریخ ایران و اسلام محسوب می‌شود که در طی آن مسجد از اهمیت و جایگاه ممتازی، به‌ویژه در زمینه اطلاع‌رسانی برخوردار گردید. فراخوان عمومی برای بسیاری از وقایع مهمی که نیاز به حضور یا آگاهی مردم داشت، از طریق مسجد انجام می‌شد. از این رو مساجد در هنگام جهاد مهم‌ترین عامل تبلیغی و تهییجی برای حمایت از جهاد بودند. با این حال، رویکرد تاریخی به مسجد و کارکردهای آن در عصر سلجوقی کمتر مد نظر قرار گرفته است. در مجموع، مسجد را باید یکی از ابزارهای مهم حکومت و مردم برای پیشبرد اهداف در این دوره دانست. (حاجی‌بابایی، ۱۳۸۹، ص ۲۹-۴۱)

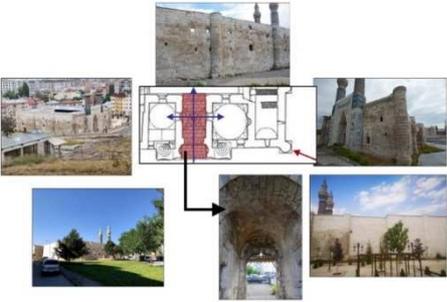
با توجه به حمله مغول، از مدارس سلجوقی در ایران تقریباً چیز خاصی باقی نمانده است و فقط در متون و نوشته‌ها درباره آنها مطالبی یافت می‌شود؛ اما تعداد ساختمان‌های سلجوقی که در آناتولی باقی مانده بیش از ایران و آسیای میانه است که از علل آن می‌توان به استفاده از آجرهای کوره‌ای و سنگ‌های تمام‌تراش - که با دقت اجرا شده‌اند - اشاره کرد. (هتستین و دلیوس، ۱۳۸۹، ص ۲۳۲)

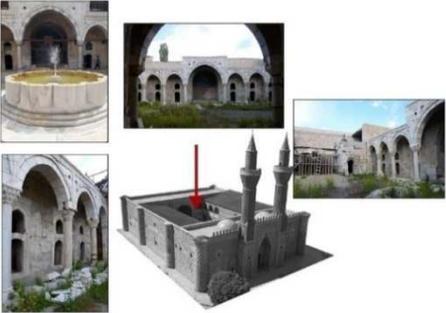
۲-۲. شاخصه‌های کالبدی مسجد - مدرسه سلجوقی با توجه به پنج اصول

نمونه منتخب از دوره سلجوقی، «مدرسه گوک» است. این مسجد - مدرسه یکی از سه مدرسه ساخته شده در شهر سیواس ترکیه به سال ۶۷۰ ق، احتمالاً بخشی از یک مجموعه بزرگ شهری بوده است. از لحاظ نقشه، تناسب‌ها و تزینات، معرف سبک مدرسه‌های سلجوقی است. (وثیق و قراملکی، ۱۳۹۵) جدول (۸) تحلیل پنج اصل «مسجدمحوری»، «آموزش محوری»، «محل محوری»، «درون‌گرایی» و «همسازی با طبیعت» را در این نمونه منتخب نشان می‌دهد.

جدول (۸): تحلیل پنج اصل در مسجد - مدرسه گوک از دوره سلجوقی

تحلیل مسجد - مدرسه	توضیحات	اصل
 <p>مأخذ: (archnet.org)</p>	<p>تالار ورودی بنا به ایوانی پوشیده شده از طاق ستاره‌ای ختم می‌شود و از دو طرف به دو گنبدخانه که گنبدخانه جنوبی مسجد است (شبستان همراه با محراب به سمت قبله) و ایوان جانبی دارای سه اتاق در هر طرف است. در این مدرسه، علاوه بر شبستان گنبددار، در جبهه شمالی مدرسه نیز ایوان محرابدار مشاهده می‌شود. (وثیق و قراملکی، ۱۳۹۵)</p>	<p>اصل مسجدمحوری</p>
 <p>مأخذ: (Courtauld.ac.uk)</p>	<p>جنوب ایوان ورودی گنبدخانه و محل عبادت و شمال ایوان محلی به نام «دار ال کورا» قرار دارد که محل تدریس دروس دینی بوده است. این نزدیکی و پیوند میان مسجد و مدرسه در «مدرسه غیاثیه» خرگرد از دوره تیموری نیز دیده می‌شود، با این تفاوت که ورودی هردوی این فضاها فقط از طریق ایوان ورودی صورت می‌گیرد. ایوان‌های جانبی و حجره‌ها نیز احتمالاً کارکرد آموزشی / عبادی داشته‌اند. (sanatinyolculugu.com)</p>	<p>اصل آموزش محوری</p>

 <p>مأخذ: (Maps.google.com)</p>	<p>این مدرسه به علت قرارگیری در مرکز محلات، یک محل پررفت‌وآمد در شهر محسوب می‌شده است. به همین علت برخی مراسم مذهبی در این مدرسه، در شهر سیواس ترکیه برگزار می‌گردید. این مدرسه احتمالاً بخشی از یک مجموعه بزرگ شهری بوده است.</p>	<p>اصل محلّه محوری</p>
 <p>مأخذ: (Courtauld.ac.uk)</p>	<p>حیاط سرپوشیده در مدارس سلجوقی بسیار رایج بوده است. این اقدام مدارس را به طور کامل درون‌گرا کرده و از دید بیگانگان به درون مدرسه جلوگیری می‌نموده است. «مدرسه گوک» اگرچه دارای حیاط روباز است، دیوارهای بلند و برج‌های مناره‌ای در چهار گوشه نقشه نشان‌دهنده درون‌گرایی و کور کردن دید از داخل به بیرون و بالعکس است. برخی محققان علت بلندی دیوارها را دوطبقه بودن مدرسه در دوره سلجوقی می‌دانند که طبقه دوم در طول تاریخ از بین رفته است.</p> <p>(sanatinyolculugu.com)</p>	<p>اصل درون‌گرایی</p>

 <p>مأخذ: (Courtauld.ac.uk)</p>	<p>مدرسه در قرن‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی دستخوش تعمیرات و نوسازی‌های مهمی شد. بخش‌های عظیمی از مدرسه از دوره سلجوقی تا کنون تخریب شده، ولی نما و بخش اعظمی از تزئینات معماری آن هنوز پابرجاست. مدرسه دارای فضای باز دلنشین همراه با حوضی در وسط بوده است که در طول تاریخ به طول کامل تخریب شده و پس از نوسازی دوباره بازگردانده شده است.</p>	<p>اصل همسازی با طبیعت</p>
--	--	----------------------------

۲-۳. بررسی مسجد - مدرسه‌های دوره تیموری

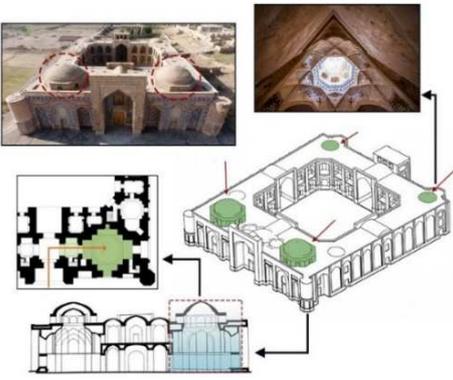
از قرون اولیه اسلام، خراسان قلمرو اصلی تیموریان به‌شمار می‌رفت و محل ظهور و گسترش نهادهای آموزشی بود و طالبان علم از مناطق دوردست برای فراگیری علوم به این دیار سفر می‌کردند. در دورانی که امنیت و آرامش برقرار بود، این بناها به تعداد قابل توجهی احداث می‌گردید. نهضت احداث مدارس که در دوه سلجوقی آغاز شده بود، بعد از یک وقفه طولانی در دوره ایلخانیان در زمان حیات تیمور، دوباره توسعه یافت و پس از مرگش، فرزندان و نوادگان او این توسعه را به اوج رساندند. شواهد به جای مانده نشان می‌دهد که بالندگی علمی - دست‌کم - در شهرهای هرات و سمرقند وجود داشته و حتی هرات به یک مرکز فرهنگی تبدیل شده بود. (امیرخانی، ۱۳۸۳، ص ۹۷)

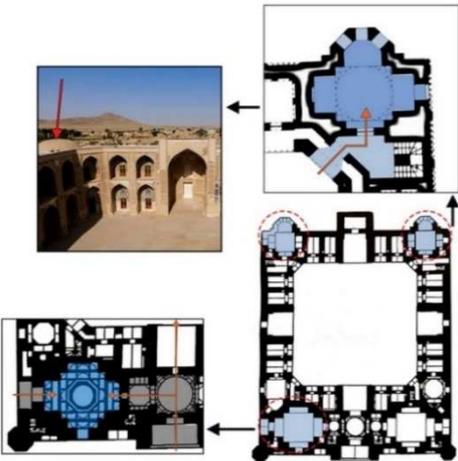
۲-۴. شاخصه‌های کالبدی مسجد - مدرسه‌های تیموری با توجه به پنج اصل

«مدرسه گیاثیه» خرگرد یکی از کامل‌ترین و بهترین نمونه‌های مدرسه‌سازی در دوره تیموری بوده که پیرنیا آن را زیباترین مدرسه ایران معرفی می‌کند که در سال ۱۴۴۴م/ ۸۴۸ ق به دستور غیاث‌الدین پیراحمد خوافی وزیر سلطان شاهرخ تیموری و هنرمندان معمار آن

زمان، یعنی استاد قوام‌الدین و غیاث‌الدین شیرازی بنا شده است. این مدرسه الگویی است از اینکه چگونه عملکردهای گوناگون می‌توانستند به راحتی با یکدیگر تلفیق شوند. (هیلن براند، ۱۳۸۰) جدول (۹) تحلیل پنج اصل «مسجدمحوری»، «آموزش‌محوری»، «محل‌محوری»، «درون‌گرایی» و «همسازی با طبیعت» را در این نمونه منتخب نشان می‌دهد.

جدول (۹): تحلیل پنج اصل در مسجد - مدرسه غیاثیه از دوره تیموری

تحلیل مسجد - مدرسه	توضیحات	اصل
 <p data-bbox="440 1518 794 1550">مأخذ: (حاجی قاسمی، ۱۳۷۸، ص ۱۱۳)</p>	<p data-bbox="919 898 1070 1749">«مدرسه غیاثیه» دارای دو گنبدخانه در جبهه شمالی است که از طریق هشتی به یکدیگر راه دارند. یکی از گنبدخانه‌ها شبستان و دیگری مدرس این مجموعه هستند. بخش مسجد به گونه‌ای با مدرسه ادغام شده که نه در داخل و نه جدای از آن است. (حیاتی و بهداروند، ۱۴۰۰) شبستان دارای یک ورودی جداگانه، غیر از ورودی اصلی دارد.</p>	<p data-bbox="1110 1290 1238 1357">اصل مسجدمحوری</p>

 <p>مأخذ: (پیرنیا، ۱۳۹۵، ص ۲۶۳)</p>	<p>دسترسی به مدرس «مدرسه غیائیه» خرگرد از طریق مجتمع ورودی صورت می‌گیرد. این بخش از بنا به ظاهر دارای ورودی جداگونه نیز بوده، ولی دسترسی طلاب از هشتی ورودی بوده است. مدرس دارای گنبدخانه است و دو اطاق زاویه جنوب شرقی و جنوب غربی بزرگ‌تر از سایر حجره‌ها و با سقف‌های شبکه‌بندی شده بسیار زیبا به احتمال زیاد به‌عنوان مسجد، مدرسه و محلی برای گردهمایی و مجلس وعظ استفاده می‌شده است. (محسنی، ۱۳۹۸، ص ۷۴)</p>	<p>اصل آموزش محوری</p>
---	---	------------------------

<p>مأخذ: (Maps.google.com)</p>	<p>«مدرسه غیائیه» در روستای غیائیه خرگرد قرار دارد و مرکز علم و ادب بوده است. این مدرسه در سال‌های متوالی مرکز پر جنب و جوش تعلیم و تربیت در دوره تیموریان بوده است و یکی از مهم‌ترین مدارس این دوره محسوب می‌شود. علاوه بر مراسم مذهبی، سایر مراسم همانند جشن‌های محلی نیز در این مدرسه انجام می‌شده است. (رحیم‌زاده، ۱۳۹۴)</p>	<p>اصل محله محوری</p>
<p>مأخذ: (پیرنیا، ۱۳۹۵)</p>	<p>«مدرسه غیائیه» خرگرد دارای ورودی در شمال بناست. پیچیدگی دسترسی از سردر ورودی به هشتی و سپس به ایوان، موجب محدود کردن دید از بیرون</p>	<p>اصل درون‌گرایی</p>

	<p>به داخل بنا بوده است. همچنین تمام حجره‌ها دارای روزنه در سقف یا بالای دیوار برای ورودی نور و تهویه هوا بوده و دید به خارج از بنا نداشته‌اند.</p>	
<p>مأخذ: (Maps.google.com)</p>	<p>در صحن چهار ایوانی «مدرسه غیاثیه» تنها چند باغچه کوچک به چشم می‌خورد و از حوض در وسط حیاط استفاده‌ای نشده است. اما این به آن منظور نیست که این مدرسه از عناصر طبیعی مانند نور طبیعی بی‌بهره مانده و کوران هوا در حجره‌های دو طبقه آن جریان نداشته است. (رحیم‌زاده، ۱۳۹۴)</p> <p>نمونه بارز آن سقف شبکه‌بندی شده حجره‌های گوشه جنوبی نقشه است که از این طریق نور را به داخل اتاق‌ها هدایت می‌کند.</p>	<p>اصل همسازی با طبیعت</p>

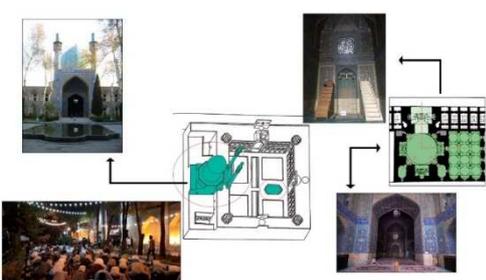
۵-۲. بررسی مسجد - مدرسه‌های دوره صفوی

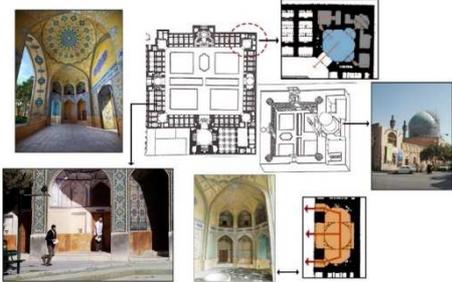
در دوران صفویه مدرسه مهم‌ترین بنای عمومی شهری پس از مسجد است که برای پاسخگویی به نیازهای جامعه اسلامی پدید آمد. (بهبهانی اسلامی، ۱۳۹۴) مدارس این دوران به‌مثابه مدارس سنتی ایران و اوج تکامل و زیبایی شناخته می‌شوند که از نظر تعداد، وسعت و توجه به آسایش طلاب، تحول عظیمی در آنها رخ داد. دسترسی به مدارس با ایجاد سلسله مراتب دقیقی آسان‌تر و ساختمان مدارس از ارتباط مناسبی با دیگر عناصر شهری برخوردار شد و در بسیاری از شهرها مدرسی با ظرفیت بالا ساخته شد. می‌توان گفت: ساخت مدارس در دوره صفوی، ادامه‌دهنده الگوی ساخت در ادوار پیش از خود بوده که با توجه به سیاست‌های آموزشی با هدف ترغیب مردم به مذهب شیعه تکامل یافته و گسترش پیدا کرده است. (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۶۶)

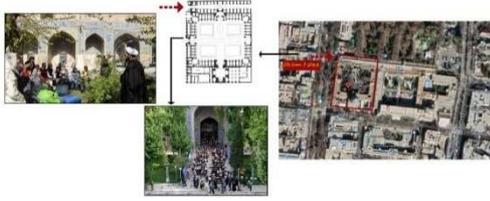
۶-۲. شاخصه‌های کالبدی مسجد - مدرسه‌های صفوی با توجه به پنج اصل

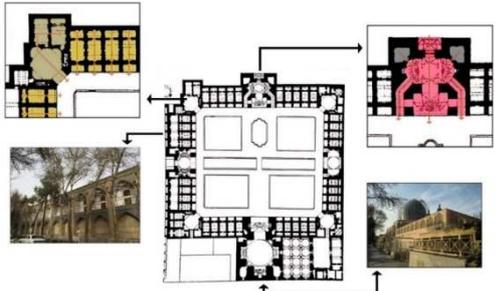
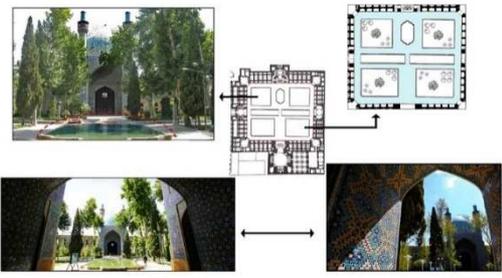
«مدرسه چهارباغ» آخرین بنای باشکوه دوران صفوی در اصفهان است که برای تدریس و تعلیم به طلاب علوم دینی در دوره شاه سلطان حسین، از سال ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ ق ساخته شده است. این مدرسه با ۸۰۵۰۰ متر مربع مساحت در ضلع شرقی خیابان چهارباغ قرار دارد. (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۶۶) جدول (۱۰) تحلیل پنج اصل «مسجدمحوری»، «آموزش محوری»، «محل‌محوری»، «درون‌گرایی» و «همسازی با طبیعت» را در این نمونه منتخب نشان می‌دهد.

جدول (۱۰): تحلیل پنج اصل در مسجد - مدرسه چهارباغ از دوره صفوی

اصل	توضیحات	تحلیل مسجد - مدرسه
اصل مسجدمحوری	در این مدرسه، علاوه بر گنبدخانه و شبستان، ایوان محراب‌دار رو به قبله نیز دارای گنبد است. فضاهای عبادی و مردمی در این مدرسه برای برگزاری مراسم	 <p>مأخذ: (پیرنیا، ۱۳۹۵، ص ۳۴۸)</p>

	<p>مذهبی، از جمله جشن و مراسم عزاداری استفاده می‌شود. (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۷۰) همچنین حضور عناصری مانند حوض آب در صحن و روبه روی فضای عبادت، بر حضور اصل «مسجد محوری» در این مسجد مدرسه تأکید می‌کند.</p>	
 <p>مأخذ: (پیرنیا، ۱۳۹۵، ص ۳۴۸ و ۳۴۷)</p>	<p>در «مدرسه چهارباغ» فضای آموزشی (مدرس) در شرق بنا مستقر است. همچنین حیاط و حجره‌های طبقه پایین و برخی حجره‌های طبقه بالا به همراه ایوان‌ها، فضای مشترک آموزشی و دیگر کاربردها محسوب می‌شوند. در «مدرسه چهارباغ» معماری به گونه‌ای نبوده که با چندمنظوره شدن، در آرامش مدرسه خلل ایجاد و یا به درس و بحث طلاب لطمه وارد شود. (حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۷۰)</p>	<p>اصل آموزش محوری</p>

 <p>مأخذ: (Maps.google.com)</p>	<p>«مدرسه چهارباغ» اصفهان دارای دو ورودی است که یکی از آنها از بازار برای عموم مردم دسترسی دارد و دیگری نیز در خیابان اصلی است. ورودی دعوت‌کننده این مدرسه و موقعیت قرارگرفتن آن که در مرکز شهر، محلات مسکونی و بازار قرار دارد، از جمله اصول محله‌محوری مسجد - مدرسه‌هاست. واقف در وقفنامه مدرسه شرایطی برای استفاده اهالی محلی از این مکان به عنوان مسجد و اقامه نمازهای یومیه و خواندن روضه‌الشهداء در روزهای عاشورا و بیست و یکم ماه رمضان هر سال در نظر گرفته و حتی محل اعتبار مالی آن را نیز مشخص کرده که این نیز تأکید مجددی بر کارکرد مذهبی - اجتماعی این بنا در زمان خود است.</p>	<p>اصل محله‌محوری</p>
---	--	-----------------------

	<p>در «مدرسه چهارباغ» اصل «درون‌گرایی» را در دیوارهای بلند دور صحن که موجب عدم اشرافیت به داخل فضاهای مدرسه می‌شود، همچنین سلسله مراتب دسترسی به فضاهای خصوصی (مانند حجره‌ها و پستو)، پیچیدگی در ورودی مدرسه که خود باعث جلوگیری از دید مستقیم خارج به داخل بنا شده است و همچنین تفکیک عرصه‌های عمومی از خصوصی می‌توان دید.</p>	<p>اصل درون‌گرایی</p>
	<p>در «مدرسه چهارباغ» اصفهان به علت قرارگیری حجره‌ها دور صحن، سایه و نور کافی وجود دارد. در این مدرسه از عناصر طبیعی (مانند درختان، گیاه، آب و نور) و تهویه هوای مناسب بهره‌گیری شده است. کالبد و عناصر به کار گرفته شده در این مدرسه با اقلیم شهر و منطقه همخوانی دارد. «چهارباغ عباسی» یکی از سرسبزترین خیابان‌های اصفهان است.</p>	<p>اصل همسازی با طبیعت</p>

۲-۷. بررسی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار

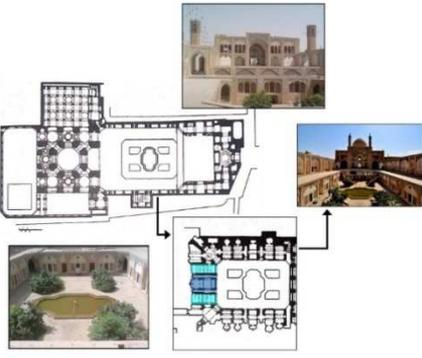
آموزش در دوره قاجار و پیش از آن، که طولانی‌ترین دوره نظام آموزشی در ایران به شمار می‌رود، به شکل آموزش در مکتبخانه و تحت نظر آموزش یافتگان حوزه‌های علمیه بوده است. حکومت قاجاریه با وجود تظاهر به دینداری و ارتباط برقرار کردن با علما، نتوانست به حکومت خود جنبه مذهبی ببخشد. مدارس دینی در این دوره، نسبت به دوره صفوی، رونق کمتری داشت. با گسترش روابط اقتصادی - سیاسی ایران با کشورهای اسلامی در این دوره، زمینه آشنایی با تمدن و فرهنگ اروپایی فراهم شد. «دارالفنون» و انتشار نشریه از اقدامات مهم دوره قاجار است. (کیانی، ۱۳۸۹)

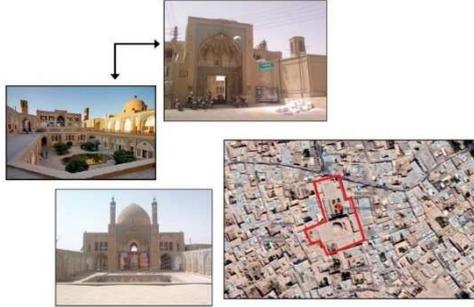
۲-۸. شاخصه‌های کالبدی مسجد - مدرسه‌های قاجار با توجه به پنج اصل

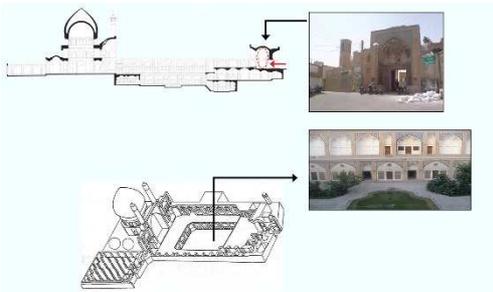
نمونه منتخب دوره قاجار «مدرسه آقابزرگ» کاشان است. این مدرسه از نظر سبک‌شناسی دکتر پیرنیا متعلق به دوره دوم شیوه اصفهانی است. سال ساخت این بنا را ۱۲۶۸ ق ذکر کرده‌اند. این بنا در ابتدای ورود دارای سردر، جلوخان و کریاس وسیع هشت ضلعی است. در ادامه، این مدرسه با توجه به پنج اصل نام‌برده شده تحلیل و در جدول (۱۱) ارائه شده است.

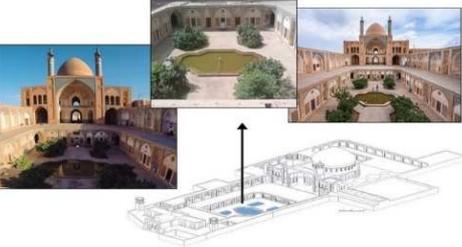
جدول (۱۱): تحلیل پنج اصل در مسجد - مدرسه آقابزرگ از دوره قاجار

اصل	توضیحات	تحلیل مسجد - مدرسه
اصل مسجدمحوری	مدرسه آقا بزرگ کاشان دارای سه فضای نیایشی است. گنبد جنوبی بنا بر روی ستاوند ساخته شده و گنبدخانه برای ایجاد جریان هوا و تهویه طبیعی فضایی باز است. به خاطر باز بودن جبهه جنوبی فضا، جهت جنوب غربی در دیوار غربی را برای قرارگیری محراب انتخاب کرده‌اند. جبهه غربی نیز مانند سه سمت دیگر باز بوده و تنها دهانه بسته آن	<p>مأخذ: (پیرنیا، ۱۳۹۵، ص ۳۵۶)</p>

	<p>همین قسمتی است که محراب در آن قرار دارد. شبستان ۴۰ ستونه غربی گنبدخانه مهم‌ترین بنایی است که بعدها به قسمت اصلی و گنبدخانه مسجد اضافه شده؛ شبستان زمستانی در جبهه شمالی مسجد و صحن اصلی حیاط قرار دارد. چون این شبستان دارای فضای بسته‌ای است، از آن به‌عنوان شبستان اصلی مسجد نیز استفاده می‌شود. (شریفیان، ۱۴۰۰)</p>	
 <p>مأخذ: (پیرنیا، ۱۳۹۵)</p>	<p>بخش آموزشی مدرسه آقابزرگ کاشان و راهروی جنبی که ورود به حجره‌ها را ممکن می‌سازد در جبهه جنوبی دیده می‌شود. مدرس در حیاط گودال باغچه قرار دارد که ورود به آن توسط پلکان دو طرف هشتی صورت می‌گیرد. دو دالان مسقف عریض در این فضا به چشم می‌خورد که دسترسی به صحن و سرای مسجد و مدرسه را ممکن می‌سازد. در سه طرف این حیاط دوازده حجره با راهروهای جداگانه دیده می‌شود که مربوط به بخش مدرسه است و احتمالاً کارکرد آموزشی داشته است.</p>	<p>اصل آموزش محوری</p>

 <p>مأخذ: (Maps.google.com)</p>	<p>مدرسه آقابزرگ کاشان برای مقابله با آب و هوای خشک شهر دو بادگیر در دو طرف و جلوتر از بنای سردر با ارتفاع و ابعادی متناسب بنا شده است. این مدرسه با بهره‌گیری از الگوی سنتی مدارس ایران و هماهنگی با اقلیم و پاسخگویی به همه نیازهای طلاب، از مصالح بومی استفاده کرده و با کمک گودال باغچه، تأمین مصالح ساخت و دسترسی به آب قنات را آسان ساخته است. (نام‌آور و دیگران، ۱۳۹۹) جلوی مجموعه مسجد و مدرسه آقابزرگ دو سکو در دو طرف بنا به نام «پرنشین» مشاهده می‌شود. این سکوها برای استراحت اشخاصی بوده که از کوچه عبور می‌کرده‌اند تا اگر باری بر دوش دارند برای لحظاتی آن را بر روی این سکوها قرار دهند و نفسی تازه کنند. مدرسه در مرکز محله مسکونی شهر قرار دارد و نقش بسزایی در مراسم‌های مذهبی ایفا می‌کند.</p>	<p>اصل محله محوری</p>
---	--	-----------------------

 <p>مأخذ: (پیرنیا، ۱۳۹۵، ص ۳۵۸)</p>	<p>ورودی مدرسه در دو طبقه ساخته شده است. در بالای سردر ۴ اتاق یا - به اصطلاح - بالاخانه دیده می‌شود که از دو طرف درگاه‌هایی باز دارند. این اتاق‌ها با استفاده از درگاه‌هایشان از یک طرف چشم‌انداز زیبای مسجد را دارند و از طرف دیگر ارتباط تصویری با خارج از بنا برقرار می‌کنند. از داخل بنای سردر نمی‌توان به این قسمت‌ها دسترسی پیدا کرد و پله‌های پشت‌بام تنها راه رسیدن به این فضاها محسوب می‌شود. (نام‌آور و دیگران، ۱۳۹۹)</p> <p>سمت سردر که در جبهه شمالی مجموعه است، سازه چهار طبقه می‌شود. دو طبقه بالایی به سردر تعلق دارد و طبقه زیرین به صورت دونیم طبقه است. نیم طبقه بالا مسجد یا شبستان زمستانی است و نیم طبقه پایینی نیز در تابستان به‌عنوان مدرسه استفاده می‌شود. ساختار مدرسه به‌گونه‌ای بوده است که هیچ‌یک از بخش‌های مسجد یا مدرسه از بیرون دیده نمی‌شده که این موضوع «درون‌گرایی» این مسجد - مدرسه را القامی کند.</p>	<p>اصل درون‌گرایی</p>
---	--	---------------------------

 <p>مأخذ: (پیرنیا، ۱۳۹۵، ص ۳۵۸)</p>	<p>بزرگ‌ترین صحن موجود در مدرسه آقابزرگ به صورت گودال باغچه و مربوط به بخش مدرسه آن است. این حیاط از الگوی چهار ایوانی به حوضی در وسط پیروی کرده است. (حیدری و دیگران، ۱۳۹۷) فضای نیمه‌باز در این بنا معنایی دیگر را ارائه می‌دهد و این مسئله به‌ویژه در صحن مسجد که برخلاف مساجد سنتی ایران به‌صورت نیمه‌باز طراحی شده، کاملاً مشهود است. گوشه حیاط گودال باغچه به راهرویی که به یک حیاط دیگر می‌رسد، باز می‌شود که کاربری انبار و چاه آب داشته است. یک حیاط دیگر در پشت گنبدخانه برای تخلیه برف‌های گنبد تعبیه شده است.</p>	<p>اصل همسازی با طبیعت</p>
---	---	----------------------------

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف معرفی برخی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین اصول معماری اسلامی - ایرانی مبتنی بر روایات شیعه، ابتدا با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، دیدگاه‌های افراد گوناگونی از جمله اسلام‌شناسان، شهرسازان و معماران را در سطح جهان و ایران بررسی کرد و بر اساس روایات شیعه، پنج اصل «مسجدمحوری»، «آموزش‌محوری»، «محلّه‌محوری»، «درون‌گرایی» و «همسازی با طبیعت» از مهم‌ترین و اساسی‌ترین اصول معماری ایرانی - اسلامی در مطالعات اولیه در میان صاحب‌نظران دارای اولویت دیده شد. در نهایت، برای تدقیق مفهومی و تشریح راهکارهای تحقق‌بخش هر یک از اصول، مؤلفه‌های آنها پالایش و در قالب جدول (۸) ارائه گردید تا با استفاده از آن به طراحی و سنجش مسجد - مدرسه‌ها با هویت اسلامی ایرانی پرداخته شود.

این مطالعه در چارچوب کاری خود، مسجد - مدرسه‌های اسلامی - ایرانی را در قالب شاخص‌های مشترک در معماری اسلامی به منظور پالایش مؤلفه‌های هر یک از شاخصه‌ها مورد مطالعه قرار داده است. در پایان ذکر این نکته ضروری است که میان کالبد آثار معماری دوران اسلامی با محتوا و بطن اسلام، رابطه‌ای مشخص برقرار است. اما این رابطه، رابطه‌ای مطلق و «این‌همانی» نیست، بلکه به نسبت توان، تجربه، فن و تعهد معمار (اعم از صلاحیت مادی و معنوی) در ترجمان کالبدی محتوای اسلام، دچار ضعف و قوت گردیده و بدین‌روی رابطه‌ای نسبی است. در نتیجه، تحقق هویت اسلامی در این آثار نیز تحقیقی نسبی است.

جدول (۱۲): راهبردها و راهکارهای طراحی مسجد - مدرسه با توجه به پنج اصل مبتنی بر روایات شیعه

شخص	معیار	بعد
- ایجاد نمادهای مذهبی نسبت به نمادهای مادی در محلّه - تشخیص عناصر کالبدی مسجد و مدرسه در بافت محلّه به نسبت دیگر کاربری‌ها	هویت‌بخشی	مسجدمحوری
- ایجاد تنوع در شکل و عملکرد بنا - ایجاد مسجد - مدرسه در محلّه	تقویت انسجام اجتماعی	

مشارکت‌های مردمی	مشارکت مردم محله در بخشی از امور مسجد و مدرسه	
حس تعلق مکان	- حضور پررنگ مسجد - مدرسه در شهر - ایجاد مکانی با القای حس تعلق مکان و دعوت‌پذیری مردم محله	آموزش محوری
ارتباط محوری	- طراحی فضایی برای ارتقای روابط اجتماعی محله - ایجاد محیطی برای تعامل اجتماعی طلاب و استادان	
دسترسی و شبکه راه	- دسترسی آسان در کمترین زمان ممکن - اهمیت فضای همسایگی و حسن رفتار با همسایه - همجواری مطلوب بین خانه‌های همسایه - ارتقا و بهبود روابط همسایگی - فضای بیرونی برای برقراری ارتباط مناسب با مردم - روابط اجتماعی بهینه در حیطه همسایگی مسجد و مدرسه و محله‌های شهری	محله محوری
حس تعلق مکان	- فراهم کردن محیطی برای مشارکت همه اقشار جامعه - تعاملات اجتماعی میان طلاب و مردم - حضور پررنگ محله در فضای مسجد - مدرسه در هنگام بروز مشکل	
محرمیت و اشرافیت	- رعایت اصل «محرمیت» با استفاده از فضاهای کورکننده دید عموم به درون مدرسه	درون‌گرایی
سلسله مراتب	- تفکیک فضاهای مسجد - مدرسه با توجه به اهمیت کاربری‌ها - داشتن فضای مناسب در ابتدای ورود به مسجد و مدرسه	
پایداری حیات	- ایجاد دسترسی طلاب و محله به فضای باز مسجد - مدرسه - ایجاد کوران طبیعی هوا و استفاده از نور طبیعی آفتاب در بنای مسجد - مدرسه برای ایجاد سرزندگی - طراحی بنایی کارآمد و مطابق با اقلیم - به‌کارگیری توصیف‌های بهشتی در مسجد و مدرسه برای آرامش و آسایش. - منظر مناسب برای تماشای آسمان در فضای مسکنی ممکن - لزوم دیده شدن ستارگان آسمان در شب - دیدن نزول آب باران از آسمان برای ساکنان - صحنه‌پردازی‌های هنری در فضای مسجد و مدرسه مرتبط با مفهوم مسجد و زیبایی فضای مدرسه و صحنه‌پردازی طلوع و غروب (ایجاد فضای ذکر)	همسازي با طبيعت

منابع

۱. امیرخانی، غلامرضا (۱۳۸۳). تیموریان. تهران: پژوهش‌های فرهنگی.
۲. امین‌پور، احمد و مدنی، رامین و حیاتی، حامد (۱۳۹۶). «بررسی چگونگی تجلی آموزه‌های اسلامی در کالبد مسکن؛ نمونه موردی: خانه سنتی در اقلیم گرم و خشک ایران». نشریه مدیریت شهری. ش ۴۸. ص ۴۳۵-۴۵۸.
۳. امین‌پور، احمد و مدنی، رامین و حیاتی، حامد (۱۳۹۴). «بازشناسی مفاهیم مسکن و سکونت بر اساس آموزه‌های اسلامی». فصلنامه مدیریت شهری. ش ۴۰. ص ۴۷-۶۰.
۴. بسیم سلیم، حکیم (۱۳۸۱). شهرهای عربی اسلامی - اصول ساختمانی و شهرسازی. ترجمه محمدحسین ملک احمدی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. بemat، نجم‌الدین (۱۳۶۹). شهر اسلامی. ترجمه محمدحسین حلیمی و منیژه اسلامبولچی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۶. بهبهانی اسلامی، مانده (۱۳۹۴). «بررسی سیر تحول کالبدی مسجد - مدرسه‌های ایرانی؛ بررسی دوره‌های تاریخی صفویه و قاجار». اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری. شهرسازی و مدیریت شهری. یزد.
۷. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲). نهج الفصاحه. تهران: دنیای دانش.
۸. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۹۵). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: سروش دانش.
۹. حاجی ابراهیم زرگر، اکبر (۱۳۸۶). راهنمای معماری مسجد. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
۱۰. حاجی بابایی، حمیدرضا (۱۳۹۱). «ویژگی‌های "مدرسه‌ای که دوست دارم" با توجه به سند تحول بنیادین در آموزش و پرورش». فصلنامه نوآوری‌های آموزشی. ش ۱۱(۲). ص ۵۱-۷۴.
۱۱. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. تحقیق عبدالرحیم ربانی شیرازی.
۱۲. حسینی علمداری، آرش و موسوی، احسان و کرامتی شیخ‌الاسلامی، حمید و سعادت‌مند، مریم (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی مسجد - مدرسه‌های ایران، بر اساس شیوه دسترسی». نشریه باغ نظر. ش ۱۴(۵۳). ص ۵۷-۶۸.
۱۳. حیاتی، حامد و رحمت‌نیا، علی‌رضا و کاوری‌زاده، حسین (۱۳۹۸). «گونه‌شناسی معماری مدارس سنتی با تأکید بر تأثیر سیاست‌های آموزشی؛ مطالعه موردی: دوره صفویه». نشریه باغ نظر. ش ۱۶(۸۱). ص ۶۱-۸۲.

۱۴. حیاتی، حامد و فاخری رئوف، مرضیه و کاروانی، بهاره (۱۳۹۸) «نقش قبله در جهت‌گیری مساجد سنتی شهر دزفول». نشریه باغ نظر. ش ۱۶ (۷۰). ص ۴۹-۶۰.
۱۵. حیاتی، حامد و غلامی، فاطمه (۱۳۹۸). «مفهوم آموزش و تأثیر آن در معماری مسجد مدرسه‌های دوره قاجار». مجله فناوری آموزش. ش ۱۳ (۴). ص ۱-۲۰.
۱۶. حیاتی، حامد و بهداروند، مهسا (۱۴۰۰). «مقایسه تطبیقی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی در مسجد - مدرسه‌های دوره تیموری و صفوی». نشریه فناوری آموزش. دوره ۱۵ (۳) ۵۹. ص ۵۹۱-۶۱۰.
۱۷. حیدری، علی اکبر و پیوسته‌گر، یعقوب و حیدری، فرزاد (۱۳۹۷). «تحقق‌پذیری تأویل اعتقادات و تفکرات اسلامی در معماری مسجد و مدرسه آقابزرگ کاشان». فصلنامه اندیشه معماری. دوره ۲. ش ۳ (۳). ص ۱۵-۲۸.
۱۸. خدایی، جواد و خزاعی، مریم (۱۳۹۵). «ارزیابی مکان‌گزینی مسجد محله‌ای در راستای تقویت ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت؛ نمونه موردی مشهد». فصلنامه مطالعات شهری. ش ۵ (۱۸). ص ۵-۲۰.
۱۹. رحیم‌زاده، غلامحسین (۱۳۹۴). «مدرسه گیائیه خرگرد؛ جلوه‌ای از شکوه معماری عهد تیموری در ایران». همایش ملی نقش خراسان در شکوفایی هنر اسلامی. مشهد.
۲۰. رحیمی، حسین (۱۳۸۴). «در جستجوی شهر اسلامی پایدار». پیک نور. ش ۲ (۱۸). ص ۹۰-۹۸.
۲۱. سلطان‌زاده، محمدکاظم، و اشرف گنجویی، محمدعلی (۱۳۹۲). «وجوه تمایز و تشابه باغ بیرم‌آباد و فتح‌آباد کرمان با یکدیگر و باغ ایرانی». نشریه باغ نظر. ش ۱۰ (۲۵). ص ۷۹-۸۸.
۲۲. سمیع‌آذر، علیرضا (۱۳۷۶). تاریخ تحولات مدارس در ایران. تهران: سازمان نوسازی توسعه و تجهیز مدارس کشور.
۲۳. سید رضی، محمد بن الحسین (۱۳۹۱). نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی. قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع).
۲۴. سیفیان، محمدکاظم، و محمودی، محمدرضا (۱۳۸۶). «محرمیت در معماری سنتی ایران». مجله هویت شهر. ش ۱ (۱). ص ۳-۱۴.
۲۵. شریفیان، علی (۱۴۰۰). «بازخوانی فضاهای آموزشی سنتی در معماری دوره اسلامی کاشان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه کاشان.
۲۶. صابری موحد، فرزاد و حسنی میانرودی، سحر (۱۳۹۵). «بررسی اصل طبیعت‌گرایی در مساجد ایرانی دوران اسلامی». سومین کنگره بین‌المللی پایداری در معماری و شهرسازی. دبی و مصدر.

۲۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۹۰ق). فقیه من لایحضره الفقیه. تحقیق سیدحسن موسوی خراسان. تهران. دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. غفاری فرد، عباسقلی و نوایی، عبدالحسین (۱۳۸۶). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفویه. تهران: سمت.
۲۹. غنی‌زاده، مسعود (۱۳۸۵). «نگاه به شهر در تمدن اسلامی». نشریه علمی و پژوهشی راهبرد یاس. ش ۷. پاییز ۱۳۸۵. ص ۱۹۷-۲۱۰.
۳۰. فتحی‌آذر، سحر و حمزه‌نژاد، مهدی (۱۳۹۳). «معناشناسی محور در مسجد و کلیسا». فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی. ش ۵ (۱۷). ص ۵۳-۶۲.
۳۱. قاسمی، کیمیا (۱۳۹۸). «ارزیابی جایگاه محله محوری در شهرهای جدید (مورد مطالعه: شهر جدید هشتگرد)». کنفرانس بین‌المللی علوم کشاورزی. محیط زیست. توسعه شهری و روستایی. گرجستان.
۳۲. کلاوسنر، کارلا (۱۳۶۳). دیوانسالاری در عهد سلجوقی (وزارت در عهد سلجوقی). ترجمه یعقوب آژند. تهران: امیرکبیر.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). الکافی. تحقیق علی‌اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۴. کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۹). معماری ایران (دوره اسلامی). تهران: سمت.
۳۵. مافی، عزت‌الله و خیام‌پور، روح‌الله و باقری، مهدی (۱۳۸۹). «ضرورت توجه به مسجد محوری در برنامه ریزی توسعه محله‌ای». اولین همایش شهروندی و مدیریت محله‌ای حقوق و تکالیف. تهران.
۳۶. متدین، حشمت‌الله و آهنگری، محبوبه (۱۳۹۵). «بازاندیشی در کیفیت ارتباط مدرسه و شهر بر پایه تحلیل اجتماع‌پذیری مدارس دوره تیموری تا ابتدای قرن چهاردهم». نشریه هنرهای زیبا. ص ۲۱ (۴). ص ۷۵-۸۶.
۳۷. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحارالانوار: الجامعه لدرر اخبار الانمه الاطهار. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۳۸. محسنی منصوره (۱۳۹۸). «روند دگرگونی‌های کالبدی مدارس ایران: از دوره سلجوقی تا دوره قاجار (از قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری)». مجله پژوهش‌های معماری اسلامی. ش ۷ (۱). ص ۶۹-۸۸.
۳۹. محمدی‌نژاد، امیر (۱۳۹۲). «حکمت تماس با طبیعت شهرهای مسلمین». اولین کنفرانس معماری و فضاهای شهری پایدار. مشهد.
۴۰. مرتضی، هشام (۱۳۸۷). اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام. ترجمه ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

۴۱. مشکینی، ابوالفضل و حمزه‌نژاد، مهدی و قاسمی، اکرم (۱۳۹۴). «تدقیق مفهومی و تشریح راهکارها و شاخص‌های تحقق‌سنجی چهار اصل مسجدمحوری، محله‌محوری، درون‌گرایی و طبیعت‌گرایی در شهر ایرانی اسلامی». مجله پژوهش‌های معماری اسلامی. ش ۳(۳). ص ۱۸-۳۳.
۴۲. مظفر، فرهنگ و نقره‌کار، عبدالحمید و حمزه‌نژاد، مهدی و معین‌مهر، صدیقه (۱۳۹۶). «معناشناسی حیات و سرزندگی در آموزه‌های اسلامی و بررسی تأثیر آن در محله». مجله پژوهش‌های معماری اسلامی. ش ۱۵(۱). ص ۱۸-۳۱.
۴۳. ملک‌شاهی، غلامرضا (۱۳۸۰). «تغییرات ساختاری در اماکن مذهبی شهرهای اسلامی». نشریه علمی و پژوهشی پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی. سال اول. ش ۳. ص ۱۶۱-۱۸۳.
۴۴. مهدوی‌نژاد، محمدجواد و قاسم‌پورآبادی، محمدحسین و محمدلوی شبستری، آیسا (۱۳۹۱). «گونه‌شناسی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار». فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی. ش ۳(۱۱). ص ۵-۱۵.
۴۵. نام‌آور، مهرناز و زاهدی، امیررضا و علی‌نژاد، سحر (۱۳۹۹). «مطالعه تطبیقی مساجد دوران قاجار مسجد شیخ علی‌اکبر شاهرود و مسجد آقا بزرگ کاشان». پنجمین همایش بین‌المللی افق‌های نوین در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی. تهران.
۴۶. نصر، سیدحسین (۱۳۷۴). «هنر و معنویت اسلامی». ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی. هنر. ش ۲۸. ص ۴۵-۵۲.
۴۷. نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. تهران: شرکت طرح و نشر پیام سیما.
۴۸. نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۹). «الهام از طبیعت در ایجاد محیط زندگی اسلامی». نامه فرهنگستان علوم. ش ۱۶. ص ۷۹-۱۰۷.
۴۹. نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۷). شهر و معماری اسلامی. تجلیات و عینیات. تهران: مانی.
۵۰. نوری طبرسی، میرزا حسین (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. بیروت: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
۵۱. وثیق، بهزاد و رضا قدردان قراملکی (۱۳۹۵). «مفهوم آموزش و تأثیر آن در معماری مدارس اسلامی. مقایسه‌ی تطبیقی مدارس سلجوقی و صفوی». مجله پژوهش‌های معماری اسلامی. ش ۴(۳). ص ۴۰-۵۷.
۵۲. هتستین، مارکوس، و دلیوس، پیتر (۱۳۸۹). معماری اسلامی. ترجمه اکرم قیطاسی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی. سوره‌ی مهر.

۵۳. هوشیاری، محمد مهدی و پورنادری، حسین و فرشته‌نژاد، سیدمرتضی (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی مسجد - مدرسه در معماری اسلامی ایران بررسی چگونگی ارتباط میان فضای آموزشی و نیایشی». فصلنامه مطالعات معماری ایران. ش ۱(۳). ص ۳۷-۵۴.
۵۴. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۰). معماری اسلامی. ترجمه ایرج اعتصام. تهران: سازمان فناوری اطلاعات شهرداری تهران.
۵۵. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۷). هنر و معماری اسلامی. ترجمه اردشیر اشراقی. تهران: روزنه.

56. Rafi Far, V. (1997). "Congregational Mosque (Jāmeḥ) of Yazd". *Proceedings of the Mosque Architecture Conference*. Tehran: Art University.